

چرایی عظمت شب قدر با تأکید بر اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی

زهره صدیقی مطلق^۱

چکیده

شب قدر به عنوان یکی از مهم‌ترین مناسبت‌های عبادی و معنوی در سنت اسلامی، همواره مورد توجه اندیشمندان مسلمان بوده است. پرسش اصلی این پژوهش آن است که چرا شب قدر در اندیشه اسلامی جایگاهی یگانه دارد و چگونه آیت‌الله مصباح یزدی با نگاهی فلسفی - معرفتی به تبیین عظمت این شب پرداخته است. بیان مسئله این پژوهش در خلأ موجود مطالعات پیشین نهفته است؛ چراکه بسیاری از آثار، شب قدر را تنها در بعد فردی و عبادی تفسیر کرده‌اند، حال آنکه اندیشه مصباح یزدی ابعادی فراگیر شامل فلسفه تاریخ، جامعه‌شناسی دینی و تربیت معنوی را به این موضوع افزوده است. روش تحقیق در این مقاله، تحلیلی - توصیفی است و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای شامل قرآن کریم، تفاسیر معتبر (المیزان طباطبائی، تسنیم جوادی آملی، نمونه مکارم شیرازی) و آثار مکتوب آیت‌الله مصباح یزدی همچون "فلسفه اخلاق"، "آموزش عقاید" و "نقش دین در زندگی انسان" انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در نگاه مصباح یزدی، شب قدر نه صرفاً شبی برای عبادت فردی، بلکه رخدادی تمدنی است که پیوندی وثیق با نزول دفعی قرآن، تقدیر سرنوشت انسان‌ها و جریان تاریخ امت اسلامی دارد. نتیجه پژوهش آن است که تحلیل اندیشه مصباح یزدی از شب قدر می‌تواند درک جدیدی از نسبت میان فرد، جامعه و تاریخ در بستر دین ارائه دهد و راهی برای بازخوانی کارکردهای تربیتی و تمدنی آموزه‌های قرآنی بگشاید. این نگاه می‌تواند به توسعه مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزه فلسفه دین و علوم اجتماعی اسلامی یاری رساند.

کلیدواژه‌ها: آیت‌الله مصباح یزدی، شب قدر، فلسفه تاریخ، نزول قرآن، تربیت دینی، جامعه‌شناسی دینی.

^۱ طلبه سطح ۲، مرکز آموزش غیر حضوری، کد طلبگی ۹۵۱۲۱۰۰۳۵۹.

مقدمه

شب قدر یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم قرآنی و روایی در سنت اسلامی است که همواره مورد توجه مفسران، فقیهان و متفکران قرار داشته است. قرآن کریم از آن به‌عنوان «شبی مبارک» و «برتر از هزار ماه» یاد کرده و نزول قرآن و تقدیر امور در آن را ذکر کرده است. در منابع روایی نیز، شب قدر محور بخش عظیمی از معارف عبادی و اخلاقی معرفی شده است. عظمت شب قدر نه تنها از حیث جایگاه معنوی، بلکه به‌عنوان فرصتی برای تحول فردی، اخلاقی و اجتماعی، از دیرباز موضوع بحث اندیشمندان بوده است.

مفسرانی همچون علامه طباطبایی در المیزان با تأکید بر نزول دفعی قرآن در این شب، آن را نقطه‌ی آغاز سیر تاریخی دین و تحول معرفتی انسان می‌دانند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۳۳۸). همچنین آیت‌الله جوادی آملی در تسنیم شب قدر را «شب پیوند ملک و ملکوت» توصیف کرده است (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۲۶، ص ۴۱۲). با این حال، بررسی ادبیات پژوهشی نشان می‌دهد که در اغلب منابع، شب قدر بیشتر در بُعد فردی - عبادی و به‌عنوان فرصتی برای توبه، دعا و تقرب به خداوند مورد توجه قرار گرفته است.

در این میان، اندیشه‌های آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی افق تازه‌ای را پیش روی ما می‌گشاید. وی در آثار تفسیری، اخلاقی و اجتماعی خود، شب قدر را رخدادی نه تنها عبادی، بلکه تمدنی می‌داند که سرنوشت انسان‌ها و امت اسلامی را در بستر تاریخ رقم می‌زند (مصباح یزدی، ۱۳۸۱، ص ۲۹۱). به باور او، شب قدر لحظه‌ای است که گذشته و آینده، فرد و جامعه، آسمان و زمین در یک نقطه تلاقی می‌یابند و تقدیرات الهی در آن شب ثبت می‌شود. این نگاه، شب قدر را از سطح یک تجربه صرفاً شخصی به سطح یک فرصت تمدنی و اجتماعی ارتقا می‌دهد.

با وجود این اهمیت، آنچه در پژوهش‌های معاصر کمتر به‌صورت منسجم بررسی شده، تبیین چرایی این عظمت بر اساس رویکرد اندیشمندان معاصر است. مسئله اصلی این پژوهش آن است که چرا شب قدر در اندیشه اسلامی، و به‌ویژه در نگاه آیت‌الله مصباح یزدی، جایگاهی فراتر از یک شب عبادی دارد. اگرچه پژوهش‌های متعددی به بررسی آیات و روایات مرتبط با شب قدر پرداخته‌اند، اما کمتر پژوهشی به تحلیل فلسفی - اجتماعی این شب بر اساس دستگاه فکری مصباح یزدی توجه کرده است. از این‌رو پرسش محوری این است که: چرا شب قدر در اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی واجد عظمت است و این عظمت چه ابعاد و پیامدهایی دارد؟

هدف اصلی این مقاله، تحلیل محتوای آثار و سخنرانی‌های آیت‌الله مصباح یزدی و تطبیق آن با آیات و روایات قرآنی است تا چارچوبی نظام‌مند برای فهم عظمت شب قدر ارائه دهد. بر اساس این هدف، مقاله تلاش می‌کند نشان دهد که چگونه این شب می‌تواند نه تنها در معنویت فردی، بلکه در تربیت اخلاقی و حتی در تحولات اجتماعی و تاریخی نقش ایفا کند.

از دل این مسئله، چند پرسش اصلی شکل می‌گیرد: نخست آنکه شب قدر در اندیشه مصباح یزدی چه جایگاهی دارد و چه تمایزی با تفسیرهای صرفاً عبادی - فردی پیدا می‌کند؟ دوم، چه ارتباطی میان نزول دفعی قرآن در شب قدر و تفسیر تمدنی آن در اندیشه مصباح برقرار است؟ سوم، شب قدر چگونه می‌تواند در بازسازی هویت فردی، تربیت اخلاقی و اصلاح اجتماعی نقش‌آفرین باشد؟ و نهایتاً، این نگرش چه ظرفیت‌هایی برای فهم فلسفه تاریخ و تمدن اسلامی فراهم می‌سازد؟

روش تحقیق در این پژوهش بر پایه‌ی رویکرد کیفی و با استفاده از تحلیل محتوای متون سامان یافته است. بدین معنا که آثار مکتوب و سخنرانی‌های آیت‌الله مصباح یزدی در حوزه تفسیر، اخلاق و فلسفه دین به‌عنوان منابع اصلی گردآوری و تحلیل شده و سپس با آیات قرآن و روایات مرتبط با شب قدر تطبیق داده می‌شود. همچنین، از منابع تفسیری کلاسیک (مانند المیزان) و منابع معاصر (مانند تسنیم) به‌عنوان متون مقایسه‌ای بهره گرفته شده است. روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی است و تحلیل داده‌ها نیز با تمرکز بر استخراج مفاهیم کلیدی، دسته‌بندی و تفسیر آن‌ها در چارچوب فکری مصباح یزدی صورت می‌گیرد.

در نهایت، ساختار مقاله بدین صورت خواهد بود: در بخش نخست، مفهوم و مبانی قرآنی شب قدر بررسی می‌شود؛ در بخش دوم، کارکردهای اخلاقی و تربیتی آن تحلیل می‌گردد؛ در بخش سوم، پیامدهای تاریخی و اجتماعی شب قدر در اندیشه مصباح یزدی تبیین می‌شود؛ و در پایان، نتایج و جمع‌بندی ارائه خواهد شد.

مرور ادبیات و چارچوب نظری

مفهوم لغوی و اصطلاحی شب قدر

واژه «قدر» در لغت به معنای اندازه‌گیری، تقدیر و تنظیم امور، قرار دادن چیزی بر اساس مقدار مشخص و به شیوه‌ای ویژه آمده است. همچنین به معنای تعدیل، قضا و حکم الهی و تدبیر خلقت نیز به کار رفته است. از این منظر، شب قدر شبی است که در آن سرنوشت انسان‌ها و نظام هستی برای یک سال آینده رقم زده می‌شود و خداوند بر اساس حکمت و مصلحت خویش، مقدرات بندگان را تعیین می‌نماید. به همین جهت، آن را «قدر» نامیده‌اند؛ چراکه زندگی و مرگ، سعادت و شقاوت، اطاعت و معصیت، و حتی گستردگی یا تنگی روزی در آن شب معین می‌گردد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۶۵۸؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۴۶۶؛ خرمشاهی، ۱۳۷۷، ص ۱۶۲۶). این معنا همان مضمون آیه چهارم سوره دخان است که نزول تقدیرات در «لیلۀ مبارکه» را تصریح می‌کند.

از سوی دیگر، برخی مفسران واژه «قدر» را به معنای منزلت و شرافت دانسته‌اند. بر پایه این تفسیر، شب قدر شبی است برتر از هزار ماه، زیرا ارزش آن نه به زمان، بلکه به رخدادهای عظیمی است که در آن تحقق یافته است. نزول قرآن کریم، بعثت پیامبر اکرم (ص)، ولادت و شهادت امیرالمؤمنین (ع)، دعای حضرت ابراهیم (ع) و آثار باقی‌مانده از حضرت آدم (ع)، هجرت و وفات رسول خدا (ص)، همچنین ولادت و شهادت سایر امامان معصوم (ع) و حضرت زهرا (س) از جمله رویدادهایی‌اند که به این شب منزلت بخشیده‌اند. بدین ترتیب، شب قدر در کنار زمان‌های مقدسی همچون روز غدیر، ایام بعثت و ولادت پیامبر (ص) و دیگر اعیاد اسلامی، جایگاهی بی‌مانند یافته است. در حقیقت، عظمت این شب بیش از هر چیز به نزول قرآن بازمی‌گردد، زیرا خداوند می‌فرماید: «شهر رمضان الذی أنزل فیہ القرآن هدی للناس و بینات من الهدی و الفرقان» (بقره: ۱۸۵). بنابراین، شب قدر شب نزول کتاب الهی و شب برکت و رحمت است و عظمت رمضان نیز به نزول قرآن در آن وابسته می‌باشد (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۴، ص ۱۷۸).

برداشت دیگری نیز از «قدر» در تفاسیر و روایات مطرح شده که آن را به معنای «اندازه‌گیری و تقدیر» می‌داند. به این معنا، شب قدر شبی است که خداوند در آن تمامی حوادث یک سال آینده را تقدیر می‌کند؛ از زندگی و مرگ گرفته تا روزی، سعادت، شقاوت و سایر امور بشری (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۵۶۲). قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «فیها یُفرَقُ کلُّ أمر حکیم» (دخان: ۴)؛ یعنی در آن شب مبارک، تمام مقدرات به تفصیل و بر اساس حکمت الهی تنظیم می‌گردد.

مفسران در توضیح آیه «فیها یفرق کل امر حکیم» دو معنا برای «تفریق» بیان کرده‌اند: نخست، جداسازی امور از مرحله اجمال به تفصیل؛ دوم، روشن شدن سرنوشت مخلوقات در سطح جزئی. ابن منظور «تفریق» را به معنای جدا کردن چیزی از چیز دیگر می‌داند (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۳۰۰). علامه طباطبایی نیز تصریح می‌کند که شب قدر شبی است که امور از حالت اجمالی و مبهم به مرحله تفصیل درمی‌آیند و قرآن کریم نیز در همین شب از مقام اجمال به سطح فهم بشر نازل شده است (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۱۸، ص ۱۳۲). ایشان حتی احتمال داده‌اند که پیامبر اکرم (ص) در شب قدر با جزئیات حوادث آینده آشنا شده باشد.

روایات نیز این معنا را تأیید می‌کنند. امام علی (ع) از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده‌اند: «ان الله تعالى قدرَ فیها ما هو کائن الی یوم القیامه؛ در شب قدر، هر آنچه تا قیامت رخ خواهد داد تقدیر می‌شود؛ اعم از مرگ و زندگی، رزق و روزی، خیر و شر» (ابن‌بابویه، ۱۴۰۳ق، ص ۳۱۵). همچنین امام صادق (ع) فرموده‌اند: «یُقَدَّرُ فی لَیْلَةِ الْقَدْرِ کُلُّ شَیْءٍ یَکُونُ فی تِلْکَ السَّنَةِ اِلَی مِثْلِهَا مِنْ قَابِلٍ مِنْ خَیْرٍ وَ شَرٍّ طَاعَةٍ وَ مَعْصِیَةٍ وَ مَوْلُودٍ وَ اَجَلٍ اَوْ رِزْقٍ؛ در شب قدر همه حوادث سال آینده، اعم از طاعت و معصیت، نیک و بد، روزی و مرگ انسان‌ها مشخص می‌شود» (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۵۸). این دسته از روایات نشان می‌دهند که سرنوشت فردی و اجتماعی انسان‌ها در شب قدر رقم می‌خورد.

از نکات مهمی که در برخی احادیث مورد تأکید قرار گرفته، ارتباط شب قدر با ولایت امیرالمؤمنین (ع) و اهل بیت (ع) است. امام علی (ع) نقل کرده‌اند که پیامبر (ص) به ایشان فرمودند: «یا علی اتدري ما معنی لیلہ القدر؟ فقلت: لا، یا رسول الله فقال: ان الله تعالى قدرَ فیها ما هو کائن الی یوم القیامه فکان فیما قدرَ ولایتک و ولایه الائمه علیهم السلام من ولدک الی یوم القیامه؛ شب قدر شبی است که همه مقدرات در آن رقم زده می‌شود؛ و یکی از مهم‌ترین مقدرات، ولایت تو و فرزندان است» (ابن‌بابویه، ۱۴۰۳ق، ص ۳۱۶؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۳۵۳؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۶۲۹). این روایت نشان می‌دهد که شب قدر نه تنها به تقدیرات فردی و اجتماعی می‌پردازد، بلکه در پیوندی عمیق با اصل ولایت نیز قرار دارد.

بنابراین، حاصل سخن آن است که شب قدر در منابع قرآنی، روایی و تفسیری جایگاهی بی‌بدیل دارد. از یک سو، نزول قرآن در این شب آن را به مرتبه‌ای منحصربه‌فرد رسانده است، و از سوی دیگر، تقدیر مقدرات بندگان در آن، اهمیت و معنای خاصی به آن بخشیده است. ترکیب این دو ویژگی، شب قدر را شبی دانسته که هم از حیث نزول وحی و هم از منظر تقدیر سرنوشت انسان، شبی ممتاز و فراتر از زمان‌های دیگر به شمار می‌آید.

جایگاه شب قدر در مطالعات اسلامی

شب قدر یکی از موضوعات کلیدی در مطالعات قرآنی و روایی است. در متون کلاسیک، مفسران بزرگی همچون طبری، زمخشری و فخر رازی با تمرکز بر معنای لغوی «قدر» و مصادیق آن، این شب را به عنوان زمان نزول قرآن و تقدیر سرنوشت انسان‌ها معرفی کرده‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳۲، ص ۲۴۸). در ادبیات شیعی، تأکید ویژه‌ای بر ارتباط شب قدر با ولایت اهل بیت (ع) وجود دارد؛ به گونه‌ای که برخی روایات، امام معصوم را «صاحب شب قدر» معرفی می‌کنند (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۲۴۸).

در دوره معاصر، تفاسیر بزرگی همچون میزان علامه طباطبایی، تسنیم آیت‌الله جوادی آملی و تفسیر نمونه آیت‌الله مکارم شیرازی به صورت مبسوط به تحلیل این شب پرداخته‌اند. طباطبایی نزول قرآن در شب قدر را نزول دفعی و ملکوتی دانسته و آن را با نزول تدریجی در طول ۲۳ سال رسالت پیامبر (ص) مرتبط می‌داند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۳۳۹). جوادی آملی نیز شب قدر را «شب اتصال زمین و آسمان» می‌خواند که در آن ملائکه تقدیرات الهی را به پیامبر (ص) عرضه می‌کنند (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۲۶، ص ۴۱۸).

اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی در باب شب قدر

آیت‌الله مصباح یزدی، با تکیه بر مبانی فلسفه اسلامی و فلسفه تاریخ، شب قدر را رخدادی تمدنی و هستی‌شناختی معرفی می‌کند. وی در نقش دین در زندگی انسان بیان می‌کند که شب قدر «فرصتی برای تعیین مسیر تاریخی امت» است و نباید آن را تنها به سطح تجربه فردی تقلیل داد (مصباح یزدی، ۱۳۸۱، ص ۲۹۱). همچنین در مباحث تفسیری خود، نزول دفعی قرآن را «جریان وحدت‌بخش تاریخ اسلام» می‌نامد که مبنای همه تحولات فردی و اجتماعی پس از آن است (مصباح یزدی، ۱۳۸۷، ص ۲۲۳).

بر اساس مبانی فوق، این پژوهش بر یک چارچوب نظری میان‌رشته‌ای استوار است که شامل سه سطح می‌باشد:

۱. سطح معرفتی - وحیانی

۲. سطح اخلاقی - تربیتی

۳. سطح اجتماعی - تمدنی

این چارچوب به ما امکان می‌دهد تا تحلیل مصباح یزدی را در سه بعد فردی، اجتماعی و تاریخی بررسی کنیم و از طریق آن، عظمت شب قدر را در ابعاد فراتر از نگاه عبادی - فردی توضیح دهیم.

۱. شب قدر و نزول دفعی قرآن (بعد و حیانی)

وحی در اندیشه اسلامی به عنوان رابطه‌ای غیبی میان خداوند و پیامبران تعریف می‌شود که از طریق آن، معارف الهی بر قلب آنان نازل می‌گردد. این تجربه صرفاً برای پیامبران قابل درک است و حقیقت آن بر دیگر انسان‌ها پوشیده می‌ماند. وحی به اقسام مختلف تقسیم می‌شود: گاه به صورت مستقیم، گاه از ورای حجاب و گاه به واسطه فرشته. در فرآیند وحی، وجود پیامبر اکرم (ص) به گونه‌ای سراسر دربرگرفته می‌شد که نه تنها ملک وحی را مشاهده می‌کرد، بلکه حقایق غیبی را هم با گوش جان می‌شنید و هم با قلب خویش ادراک می‌نمود.

بر اساس آیات قرآن، از جمله «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» (قدر: ۱)، «فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ» (دخان: ۴) و «شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ» (بقره: ۱۸۵)، نزول دفعی قرآن در یکی از شب‌های قدر پس از بعثت پیامبر (ص) تحقق یافته است. روایات بسیاری نیز این معنا را تأیید می‌کنند. امام صادق (ع) در روایتی که حفص بن غیاث نقل کرده، می‌فرماید: «نزول یکباره قرآن در شب بیست و سوم ماه رمضان بر بیت‌المعمور بوده است» (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۴، ص ۶۶۲). مفسران بر اساس این روایات، بر نزول دفعی قرآن در شب قدر تأکید ورزیده‌اند.

دیدگاه‌های مفسران در این زمینه گوناگون است. شیخ صدوق، با استناد به آیات «وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ» (طه: ۱۱۴) و «إِنَّا عَلَيْنَا جَمْعُهُ وَقُرْآنُهُ» (قیامت: ۱۶-۱۹)، قائل به نزول یکباره قرآن در شب قدر است (صدوق، ۱۴۱۴، ص ۸۲). فیض کاشانی نیز معتقد است که حقیقت قرآن در چنین شبی بر قلب پیامبر اکرم (ص) افاضه شده است (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۶۵). علامه مجلسی ضمن تأیید این دیدگاه‌ها می‌گوید: «نزول دفعی قرآن بر پیامبر (ص) به معنای آن بود که آن حضرت خود به تمامی قرآن علم پیدا کند، نه آنکه صرفاً برای تلاوت بر مردم باشد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۸، ص ۲۵۴).

از سوی دیگر، مفسران معاصر مانند آیت‌الله مکارم شیرازی کوشیده‌اند روایات مختلف در این زمینه را جمع‌بندی کنند. ایشان معتقدند که نزول قرآن بر قلب پیامبر (ص) و بر بیت‌المعمور منافاتی با هم ندارند، زیرا قلب آن حضرت ظرفیتی فراتر از عوالم ملکوتی داشته و به تمام مراتب عالم - جز لوح محفوظ که علم مکنون الهی است - دسترسی داشته است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۱، ص ۱۵۲). علامه طباطبایی نیز نزول دفعی قرآن را «نزول ملکوتی» دانسته و آن را متفاوت از نزول تدریجی در طول بیست و سه سال رسالت معرفی می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۳۳۸).

آیت‌الله مصباح یزدی این مسئله را از منظری فلسفی تحلیل می‌کند. او در آموزش عقاید می‌نویسد: «نزول دفعی قرآن در شب قدر به معنای گشوده شدن افق کلی هستی برای پیامبر اکرم (ص) و دریافت یکباره حقیقت کامل

دین است. این نزول، مبنای همه نزول‌های تدریجی و اساس تحول معرفتی بشر در طول تاریخ محسوب می‌شود» (مصباح یزدی، ۱۳۸۷، ص ۲۲۴). از نگاه او، شب قدر لحظه‌ای استثنایی در تاریخ هستی است؛ لحظه‌ای که اتصال آسمان و زمین برقرار شده و پیامبر (ص) توانسته است در عالی‌ترین مرتبه ممکن، پیام الهی را دریافت کند. بنابراین، عظمت شب قدر نه تنها در فضیلت عبادی آن، بلکه در حقیقت و حیانی و هستی‌شناختی آن نهفته است. شب قدر شبی است که حقیقت قرآن به‌طور کامل بر قلب پیامبر اکرم (ص) نازل شد و سرآغاز تحولی بنیادین در معرفت بشری گردید (محمدی‌فروشانی، احسانی‌فر، ۱۳۹۴، ص ۹۴-۹۳).

۲. شب قدر و بازسازی انسان (بعد اخلاقی - تربیتی)

شب قدر در منابع اسلامی، شبی سرنوشت‌ساز معرفی شده است؛ شبی که در آن تقدیر انسان و جایگاه وجودی او رقم می‌خورد. بر اساس آموزه‌های روایی، ملائکه در این شب مأموریت‌های خویش را بر امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) عرضه می‌کنند و تمامی مقدرات انسان، اعم از حیات و مرگ، رزق و روزی، سلامت و بیماری، در پرتو اذن الهی و به امضای ولی معصوم می‌رسد. در حقیقت، شب قدر شب تعیین «قدر» و «اندازه» وجودی انسان است؛ شبی که در آن می‌توان از مرتبه‌ای نازل به جایگاهی والا ارتقا یافت. همان‌گونه که سنگی بی‌ارزش در فرآیند ذوب و پالایش می‌تواند به طلایی ناب تبدیل شود، انسان نیز اگر در شب قدر مسیر اصلاح و رشد را برگزیند، جایگاه او در نظام هستی دگرگون می‌گردد و می‌تواند از هم‌نشینی با شیاطین به مرتبه‌ای فراتر از ملائکه ارتقا یابد (پایگاه تخصصی منبرها، ۱۳۹۵، ص ۱۴۱۸۷).

در روایات نبوی نیز بر این معنا تأکید شده است که شب قدر فرصتی برای تطهیر و بازگشت است. پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند:

«مَنْ أَحْيَا لَيْلَةَ الْقَدْرِ غُفِرَتْ لَهُ ذُنُوبُهُ وَلَوْ كَانَتْ عَدَدَ نُجُومِ السَّمَاءِ وَمَثَاقِيلِ الْجِبَالِ»؛ هر کس شب قدر را زنده بدارد، گناهانش بخشوده می‌شود، هرچند به عدد ستارگان آسمان یا به سنگینی کوه‌ها باشد (حر عاملی، ج ۴، ص ۲۷۳). این نگاه سنتی بر بُعد اخلاقی - فردی شب قدر تأکید دارد و آن را مجالی برای آمرزش و نجات از بار گناه می‌داند.

با این حال، آیت‌الله مصباح یزدی در تحلیل فلسفی خود، این معنا را به سطحی عمیق‌تر ارتقا می‌دهد. او در فلسفه اخلاق بیان می‌کند که شب قدر تنها شب دعا و استغفار نیست، بلکه لحظه‌ای برای «بازسازی هویت انسانی» است؛ فرصتی که در آن انسان می‌تواند با درک جایگاه خویش در نظام هستی، جهت‌گیری اخلاقی و معنوی تازه‌ای را برای آینده خود رقم بزند (مصباح یزدی، ۱۳۷۹، ص ۳۱۲). از نگاه او، ارزش شب قدر در این است که

به انسان امکان می‌دهد خویشتن را در نسبت با خداوند بازتعریف کرده و سرنوشت اخلاقی و معنوی خویش را بازآفرینی کند.

به بیان دیگر، عظمت شب قدر نه فقط در آمرزش گناهان گذشته، بلکه در گشودن افقی نو برای آینده است؛ افقی که در آن، انسان می‌تواند با سلوکی آگاهانه و تلاشی پیوسته، از هزار ماه عبادت برتر شود. از این رو، شب قدر شبی برای بازسازی وجودی انسان است؛ شبی که تقدیرات نو، مسیر تازه و هویت معنوی نوینی برای او رقم می‌خورد.

۳. شب قدر و سرنوشت تاریخ امت‌ها (بعد اجتماعی - تمدنی)

در سنت‌های بشری، دولت‌ها و نظام‌های سیاسی همواره کوشیده‌اند تا در مجالس قانون‌گذاری و مراکز تصمیم‌گیری، بودجه‌ها و برنامه‌های سالانه خود را تصویب کنند تا در سایه تدبیر و طرحی منسجم، مسیر حرکتشان روشن و هدفمند گردد. این شیوه در حقیقت بازتابی از سنتی است که در سراسر هستی جریان دارد. همان‌گونه که جامعه انسانی بدون برنامه گرفتار تزلزل و بی‌ثباتی می‌شود، فرد نیز بدون تقدیر و تدبیر الهی در مدار کمال قرار نخواهد گرفت. شب قدر، همان مقطع ویژه‌ای است که خداوند متعال به تناسب ظرفیت‌ها، استعدادها و شایستگی‌های بندگان، برای آنان طرحی حکیمانه مقدر می‌سازد (وفا، ۱۳۹۱، ص ۸۴).

تاریخ گواهی می‌دهد که جهش‌های بزرگ و پیشرفت‌های غیرمنتظره، چه در حیات فردی و چه در زندگی اجتماعی، اغلب در پرتو الطاف الهی و الهامات شب قدر رخ داده‌اند. پیدایش اسلام در ظلمت جاهلیت عرب، بارزترین نمونه است؛ جایی که قرآن کریم در شب قدر نازل شد و مسیری هزار ساله را یک‌شبه هموار کرد (طالقانی، ۱۳۶۲ ش، جزء ۳۰، ص ۱۹۸). از این رو، فلسفه شب قدر تنها به برنامه‌ریزی فردی محدود نمی‌شود، بلکه جلوه‌ای از مدیریت حکیمانه خداوند بر تاریخ بشر است.

یکی از نوآوری‌های اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی در این زمینه، پیوند زدن مفهوم شب قدر با «فلسفه تاریخ» است. او تأکید دارد که تقدیرات الهی در این شب نه تنها سرنوشت فردی را در بر می‌گیرد، بلکه امت‌ها و جوامع نیز در این فرایند مشمول اراده الهی می‌شوند (مصباح یزدی، ۱۳۸۱، ص ۲۹۴). بدین ترتیب، شب قدر شبی است که مسیر تاریخی امت اسلامی رقم می‌خورد؛ دیدگاهی که با آموزه‌های روایی نیز هماهنگ است. در روایتی از امام صادق (ع) ذیل آیه *فِيهَا يُفَرَّقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ* آمده است که در شب قدر همه مقدرات، اعم از طاعت و معصیت، مرگ و زندگی، و حتی سفر حاجیان، تعیین و سپس به صاحب زمین عرضه می‌گردد. وقتی راوی پرسید «صاحب

زمین کیست؟» امام فرمود: «صاحب شما» (صفار قمی، ۱۳۶۳ ش، ص ۲۲۱). این روایت به روشنی بُعد اجتماعی و تاریخی شب قدر را نشان می‌دهد.

در کنار این بُعد تمدنی، قرآن کریم بر نقش اصلاح اجتماعی در شب قدر تأکید ویژه‌ای دارد. اصلاح ذات میان مردم از توصیه‌های جدی قرآن است؛ تا آنجا که حتی گفت‌وگوی در گoshi و نجوا را تنها در مواردی چون صدقه و اصلاح میان مردم مجاز می‌شمارد (انفال، آیه ۱؛ حجرات: آیه ۱۰). اهمیت این عمل به اندازه‌ای است که پیامبر(ص) دروغ مصلحت‌آمیز برای ایجاد صلح را روا دانسته و پاداش آن را برتر از نماز و روزه مستحبی برشمرده‌اند (نساء، آیه ۱۱۴). این فضیلت، اگر در ایام رمضان و به‌ویژه شب‌های قدر محقق شود، ارزشی مضاعف خواهد یافت. آخرین وصیت امیرمؤمنان (ع) در شب‌های قدر، که بر «اصلاح ذات‌البین» تأکید داشت، گواهی روشن بر جایگاه این عمل است.

قرآن برای دستیابی به چنین سطحی از ایمان و اصلاح اجتماعی، پنج خصلت بنیادین را یادآور می‌شود:

۱. تأثیر قلبی از یاد خدا و خشوع درونی،

۲. افزونی ایمان از رهگذر شنیدن آیات الهی،

۳. توکل راستین به خداوند،

۴. اقامه نماز،

۵. انفاق مالی به نیازمندان.

سه خصلت نخست، جنبه درونی و قلبی دارند، و دو خصلت اخیر نمود بیرونی و اجتماعی ایمان‌اند (محمدری شهری، ج ۱۰، ص ۳۰۸۷). این ترتیب، با ساختار آیه شریفه نیز هماهنگ است:

«إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ، الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» (انفال: ۲-۳).

بر این اساس، شب قدر تنها شب راز و نیاز فردی نیست، بلکه فرصتی برای بازسازی اجتماعی، اصلاح روابط انسانی و ترسیم آینده تاریخی امت است. در نگاه مصباح یزدی، این شب نقطه عطفی در مسیر تمدنی مسلمانان است و آنان باید با بهره‌گیری از نورانیت آن، مسئولیت خویش را در قبال اصلاح جامعه و پیشبرد تمدن اسلامی ایفا کنند.

۴. تطبیق با مصادیق تاریخی

فاطمه زهرا(س) در منظومه معرفتی اسلام جایگاهی بی‌بدیل دارد؛ او گوهر یگانه پیامبر اکرم(ص)، محور اهل بیت و مادر یازده امام معصوم است. بر اساس روایات متعدد، وجود شریف حضرت فاطمه(س) تجسم حقیقت شب قدر است؛ چراکه ظرف اسرار و حقایق قرآن محسوب می‌شود. حضرت در دعایی عمیق می‌فرماید: «الحمد لله الذی لم یجعلنی جاحدهً لشیء من کتابه و لا متحیره فی شیء من أمره» (ابن طاووس، ۱۴۰۶ق، ص ۱۷۳) یعنی خدا را سپاس که مرا منکر هیچ بخشی از کتابش و سرگردان در هیچ امری قرار نداد. این بیان نشان می‌دهد که او بر همه حقایق قرآن اشراف داشت و حقیقت شب قدر در وجودش متجلی بود.

امام صادق(ع) در تأویل آیه شریفه «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ (قدر: ۲)» می‌فرمایند: «الْلَّيْلَةُ فَاطِمَةُ وَ الْقَدْرُ اللَّهُ، فَمَنْ عَرَفَ فَاطِمَةَ حَقَّ مَعْرِفَتِهَا فَقَدْ أَدْرَكَ لَيْلَةَ الْقَدْرِ» (مجلسی، ۱۴۰۴ ق، ج ۴۳، ص ۶۵) شب همان فاطمه(س) است و قدر، خداوند متعال. بنابراین، هر کس فاطمه(س) را آن‌گونه که شایسته است بشناسد، در حقیقت شب قدر را درک کرده است. سپس در ادامه می‌فرمایند: «إِنَّمَا سُمِّيتْ فَاطِمَةُ لِأَنَّ الْخَلْقَ فُطِمُوا عَنْ مَعْرِفَتِهَا» (همان) او فاطمه نامیده شد، زیرا آفریدگان از شناخت حقیقی او بازداشته شده و ناتوان مانده‌اند.

اما شب قدر تنها یک واقعه عبادی نیست، بلکه با مسئله امامت پیوندی عمیق دارد. استمرار نزول ملائکه و روح بعد از رحلت پیامبر اکرم(ص)، نشانگر آن است که در هر عصر باید حجت خدا بر زمین حاضر باشد تا تقدیرات الهی به او سپرده شود. امام باقر(ع) به شیعیان دستور می‌دهد که با سوره قدر با مخالفان احتجاج کنند؛ چراکه نزول تقدیرات بدون وجود امامی معصوم که آن را دریافت کند، بی‌معنا خواهد بود. در روایت دیگری، امام صادق(ع) تصریح می‌کند: «تنزل الملائكة على امام الزمان مع روح القدس»، یعنی فرشتگان همراه با روح القدس در شب قدر بر امام زمان نازل می‌شوند و امور یک سال را به او می‌سپارند. این حقیقت آشکار می‌کند که تداوم شب قدر مساوی با استمرار ولایت الهی است (عابدین‌زاده، ۱۳۸۹، ص ۱).

در همین زمینه، آیت‌الله مصباح یزدی تحلیلی ژرف ارائه می‌کند. او بر این باور است که شب قدر تنها محدود به یک رخداد عبادی فردی نیست، بلکه یک اصل جاری در تاریخ اسلام و حتی تاریخ بشر است. به گفته وی، بسیاری از رویدادهای بزرگ و سرنوشت‌ساز، جلوه‌هایی از سنت شب قدرند. او در کتاب پرسش‌ها و پاسخ‌ها توضیح می‌دهد که بعثت پیامبر(ص)، قیام عاشورا و حتی پیروزی انقلاب اسلامی ایران، نمونه‌هایی از تحقق تقدیرات الهی‌اند که ریشه در شب قدر دارند (مصباح یزدی، ۱۳۸۳، ص ۱۴۹). به عنوان نمونه، قیام امام حسین

(ع) حرکتی نبود که صرفاً از اراده فردی آن حضرت برخاسته باشد؛ بلکه تحقق تقدیری الهی بود که در شب قدر رقم خورده و مأموریتش پاسداری از حقیقت دین در برابر انحراف بود (همان، ص ۱۵۲).

این برداشت نشان می‌دهد که شب قدر، فراتر از زمان و مکان خاص، با سرنوشت جامعه اسلامی و مسیر تاریخ پیوند خورده است. بدین‌سان، حقیقت شب قدر نه تنها در وجود حضرت زهرا(س) متجلی است و در سیر امامت استمرار دارد، بلکه در عرصه تاریخ نیز ظهور می‌یابد و تحولات بزرگ را رقم می‌زند.

از این منظر، انتظار حکومت عدل جهانی امام مهدی(عج) نیز تفسیر عمیق‌تری می‌یابد. نزول تقدیرات الهی در شب قدر، برنامه‌ای جهانی و همه‌جانبه است که اجرای کامل آن جز با تشکیل حکومتی فراگیر ممکن نیست. در رأس این حکومت، امامی قرار دارد که از اسرار شب قدر آگاه است و می‌تواند بر اساس آن جهان را اداره کند. چنین برداشتی دقیقاً همان چیزی است که مصباح یزدی از آن به عنوان پیوند میان شب قدر و ضرورت «حکومت واحد جهانی» یاد می‌کند؛ حکومتی که در آن عدالت حقیقی تحقق می‌یابد و هیچ حقی ضایع نمی‌شود.

در نتیجه، شب قدر را می‌توان حلقه اتصال میان سه ساحت بنیادین دانست:

۱. حقیقت وجودی: تجلی در وجود حضرت زهرا(س) به عنوان ظرف اسرار قرآن.

۲. ولایت مستمر: استمرار نزول تقدیرات بر امامان معصوم در هر عصر.

۳. تاریخ و اجتماع: ظهور تقدیرات در رخدادهای عظیم تاریخ اسلام، از عاشورا تا انقلاب اسلامی و نهایتاً حکومت جهانی مهدوی.

بدین‌گونه شب قدر تنها یک شب عبادی نیست، بلکه سنتی الهی است که در وجود، ولایت و تاریخ جریان دارد و به تعبیر مصباح یزدی، کلید فهم تحولات بزرگ بشری است (عابدین‌زاده، ۱۳۸۹، ص ۱).

۵. شب قدر به مثابه فرصت تمدنی (نگاه آینده‌نگرانه)

مدار جی که بشر پس از نزول قرآن پیموده و منازل و معارجی که پس از آن خواهد پیمود، همگی از برکات شب قدر و هدایت قرآن کریم است. برای درک بهتر نقش این شب عزیز در پیشرفت اهداف انسانی و تعالی جامعه بشری، کافی است موفقیت‌های بزرگ، حرکت‌ها و جهش‌هایی را که تحت تأثیر تعالیم آزادی‌بخش قرآن در عرصه‌های علم، صنعت و تمدن در طول چهارده قرن نصیب بشر شده است، با زندگی خاموش و کم‌تحرك انسان پیش از آن مقایسه کنیم. روشن می‌شود که جنبش و نهضت اسلام و رسالت پیامبر بزرگ خدا، محمد بن عبدالله(ص)، نقطه آغاز اصلاحات، بیداری‌ها و انقلاب‌های آزادی‌خواهانه و مترقی بوده است؛ حرکتی که کاروان

بشریت را با شتاب روزافزون به پیش برد و انسان را که قرن‌ها با کندی گام برمی‌داشت، در مدتی کوتاه به مرزهای تازه‌ای از اندیشه و معرفت رسانید و افق فکری او را از زمین و ماه فراتر برد و تا کرات آسمانی گسترش داد. در همین زمینه، آیت‌الله مصباح یزدی با نگاهی عمیق‌تر به فلسفه شب قدر، بُعدی تمدنی و آینده‌نگرانه را برجسته می‌سازد. او معتقد است که شب قدر تنها یادآور تاریخ گذشته نیست، بلکه فرصتی تمدنی برای امت اسلامی معاصر است تا مسیر تاریخی خود را در برابر چالش‌های مدرنیته و سکولاریسم بازتعریف نماید. به تعبیر او: «شب قدر، شب بازسازی تمدن اسلامی است؛ زیرا در آن شب، مبانی معنوی و معرفتی یک جامعه‌ی دینی بنیان نهاده می‌شود» (مصباح یزدی، ۱۳۸۱، ص ۲۹۷).

این نگرش، شب قدر را از سطح یک عبادت فردی فراتر می‌برد و آن را به ابزاری برای نوسازی اجتماعی و تمدنی بدل می‌سازد. بدین معنا که مسلمانان باید با بهره‌گیری از معنویت شب قدر، به اصلاح ساختارهای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی خود بپردازند و مسیر حرکت به سوی تمدن نوین اسلامی را ترسیم کنند. به این ترتیب، شب قدر نه تنها یادگار نزول قرآن و آغاز تحولات عظیم چهارده قرن گذشته است، بلکه چراغ راه آینده و نقشه راه تمدنی امت اسلامی نیز به شمار می‌رود.

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

بررسی اندیشه‌های آیت‌الله مصباح یزدی نشان داد که عظمت شب قدر تنها در بُعد عبادی و معنوی آن خلاصه نمی‌شود، بلکه این شب در نگاه او، جایگاهی هستی‌شناختی، معرفتی، اخلاقی و تمدنی دارد.

۱. از منظر وحیانی، شب قدر زمان نزول دفعی قرآن است؛ لحظه‌ای که حقیقت دین به صورت یک‌باره بر قلب پیامبر (ص) افاضه شد. این نگاه، شب قدر را نقطه عطفی در تاریخ معرفت انسانی می‌داند.

۲. از منظر اخلاقی، شب قدر فرصتی است برای بازسازی هویت انسان. مصباح یزدی با تحلیل فلسفی، نشان می‌دهد که این شب امکان تحول درونی و تعریف دوباره نسبت انسان با خدا را فراهم می‌آورد.

۳. از منظر اجتماعی و تمدنی، شب قدر تعیین‌کننده سرنوشت امت‌ها و جوامع است. مطابق روایات، مقدرات الهی در این شب بر ولی خدا عرضه می‌شود و به تعبیر مصباح یزدی، مسیر تاریخی ملت‌ها نیز در پرتو این تقدیرات شکل می‌گیرد.

۴. از منظر تاریخی، بسیاری از رخداد‌های مهم اسلام از جمله ولایت، بعثت، عاشورا و حتی انقلاب اسلامی ایران، می‌توانند مصادیقی از تحقق تقدیرات شب قدر دانسته شوند.

۵. از منظر آینده‌نگرانه، شب قدر فرصتی تمدنی برای امت اسلامی معاصر است تا در برابر چالش‌های مدرن، راهی برای نوسازی اجتماعی و فرهنگی بیابد.

بنابراین، در نگاه مصباح یزدی، شب قدر نه یک رخداد تاریخی صرف، بلکه یک «اصل جاری» در تاریخ اسلام و حیات معنوی انسان است. عظمت شب قدر در این است که مبنای بازسازی فردی، اجتماعی و تمدنی قرار می‌گیرد.

با توجه به یافته‌های این پژوهش، پیشنهاد می‌شود:

۱. گسترش مطالعات تطبیقی: مقایسه دیدگاه آیت‌الله مصباح یزدی با سایر متفکران اسلامی همچون علامه طباطبائی، شهید مطهری و آیت‌الله جوادی آملی می‌تواند به روشن‌تر شدن ابعاد مختلف شب قدر کمک کند.

۲. پژوهش‌های میان‌رشته‌ای: پیوند دادن مباحث شب قدر با فلسفه تاریخ، جامعه‌شناسی دینی و روان‌شناسی معنویت می‌تواند به تولید نظریه‌های کاربردی برای جامعه امروز بیانجامد.

۳. کاربرد در عرصه تمدنی: بررسی نقش شب قدر به عنوان فرصتی برای بازاندیشی در سیاست‌گذاری فرهنگی و اجتماعی در جهان اسلام، می‌تواند افق‌های تازه‌ای برای «تمدن نوین اسلامی» بگشاید.

۴. تحقیقات تاریخی - اسنادی: گردآوری و تحلیل شواهد تاریخی از نقش شب قدر در تحولات سیاسی و اجتماعی امت اسلامی، می‌تواند بعد تاریخی این موضوع را بیشتر آشکار کند.
۵. بومی‌سازی در نظام آموزشی و فرهنگی: بهره‌گیری از مباحث شب قدر در نظام تعلیم و تربیت و رسانه‌های اسلامی، می‌تواند نسل جوان را با ابعاد معرفتی و تمدنی آن آشنا سازد.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۳ق). معانی الأخبار. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۰۶). فلاح السائل. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دارالفکر.
- پایگاه تخصصی منبرها. (۱۳۹۵). منبرها (موضوعات: ۹۹۵). اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۷۷). دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی. تهران: ناهید، دوستان.
- راغب اصفهانی، أبو القاسم الحسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. دمشق-بیروت: دار القلم، الدار الشامیه.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۷). تسنیم (ج ۲۶). قم: مرکز نشر اسراء.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه (ج ۷). قم: مؤسسه آل‌البیت.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۴ق). اعتقادات الإمامیه. قم: کنگره‌ی شیخ مفید.
- صفار قمی، محمد بن حسن. (۱۳۶۳ش/۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص). قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۲۰). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۰۲ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبایی؛ تهران: رجاء.
- طیب، سید عبدالحسین. (۱۳۷۸ش). أطیب البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات اسلام.
- عابدین‌زاده، احمد. (۱۳۸۹). امام و شب قدر. مجله فرهنگ کوثر، (۸۲).
- عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۴۱۵ق). تفسیر نور الثقلین (ج ۵). قم: بی‌نا.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر (ج ۳۲). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فیض کاشانی، محسن. (۱۴۱۵ق). التفسیر الصافی. تهران: انتشارات صدر.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). الکافی (ج ۱). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ق). الکافی. قم: دارالحديث.

- طالقانی، محمود. (۱۳۶۲ش). پرتوی از قرآن. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه (ج ۲۷). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۴۱۳ق). میزان الحکمه. قم: مؤسسه دارالحديث العلمیه والثقافیه.
- محمدی فروشانی، خدیجه؛ احسانی فر، محمد. (۱۳۹۴). نزول وحی بیانی بر اهل بیت علیهم السلام در شب قدر. تفسیر اهل بیت (علیهم السلام)، سال سوم، شماره ۱، ۹۲-۱۰۴.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۷۹). فلسفه اخلاق. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۱). نقش دین در زندگی انسان. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۳). پرسش ها و پاسخ ها. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۷). آموزش عقاید. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- وفا، جعفر. (۱۳۹۱). شب قدر از منظر قرآن. نشریه جبل المتین، ۸۳-۹۵.